

BUDAI

PARMENIUS

ÉLET-ÉS
TUDOMÁNY!

1974

Jún. 14.

BUDAI PARMENIUS ISTVÁN

Erzsébet angol királynőről szóló cikkünkben (21. szám. — A szerk.) már szerepelt Budai Parmenius István, az első magyar, aki lábát Amerika földjére tette, s aki hazánkban elsőként irt az Újvilágról. Róla még méltó tudományos munka nem jelent meg magyarul, ezért különösen jelentős két angol kutatónak, David B. Quinn és Neil M. Cheshire professzornak a University of Toronto Press gondozásában 1972-ben megjelent könyve. E két tudós munkájáról csak elismerő szavakkal beszélhetünk. Mivel kutatásaik folyamán hatalmas javarészt eddig ismeretlen anyagot dolgoztak fel, cikkünkben elsősorban ez a könyvükre támaszkodunk, hogy Parmenius István életét és tevékenységét, valamint a róla írott kitünő könyvet a magyar olvasókörzséggel megismeressük.

A XVI. század forradító változásokat idézett elő az emberiség történetében. A feudalizmus sorsát a már korábban megindult nagyváltás, bomlás nyomán végképp megpecsételte három — időbelileg nagyjában egybeeső — történelmi folyamat: a reneszánsz teljes kibontakozása és elterjedése Nyugat-Európában, a reformáció győzelme és a nagy földrajzi felfedezések sora. A reneszánsz kiemelte az embert középkori szellemi kötöttségeiből, a földi élet „homályából”, s vizsgálódásának középpontjába helyezte, diesténnyel övezte: megtanította élni. A reformáció megmérte a római egyháznak mindaddig szinte kizárólagos egyeduralmát, s az új szükségleteknek, az alakuló kapitalista világnak jobban megfelelt, ha mondhatjuk így, modernebb vallást teremtett. S végül a nagy földrajzi felfedezések — Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése, a Föld körülhajózása — megtörték Európa zárttságát, kitágították az öreg földrész lakóinak világát, s hatalmas távlatokat nyitottak a emberiség fejlődése előtt. Dante, a korai humanizmus genusza, fenséges programot adott a következő nemzedékek hajósainak, amikor az Isteni Színjátékban a következő szavakat mondatta Odüsszeuszsal:

„Ó társak, bár veszélyek ezre vijjja szívetek, mégis Nyugatra hágtok: ha látástokból, bármí sok a hija,

őriztek” — szóltam — „még egy csöppnyi lángot, ne sajnáljátok megkeresni tőle a Nap útján, a néptelen világot! Gondoljátok az emberi erőre: nem születettek tengni, mint az állat, hanem tudni és haladni előre!”

(Babits Mihály fordítása)

Mint látjuk, Danténál már a XIV. században felvillant az óceáni út képe, s minden bizonnyal kora tengerész- és kereskedőkirályait, Genováét és Velencét tekintette a felfedezések fő-fő végrehajtóinak. A történelem menete azonban más irányt vett. A XV. századbeli oszmán-török terjeszkedés következtében a levantei kereskedelem válságba jutott, a földközi-tengeri hajózás és vele együtt az olasz kereskedővárosok hatalma is hanyatlani kezdett: a súlypont átvevődött a Mediterráneumból az Atlantikumba. A változások fő elvezői az Atlanti-óceán menti Spanyolország, Portugália, Franciaország és elsősorban Anglia lettek. Míg Spanyolország és Portugália feudális urai a régi rendszert próbálták minden eszközzel fenntartani, megszilárdítani, s Franciaország teljesen lekötötte magát európai hódításaival, és Szent Bertalan éjszakáján (1572) lemészárolta a kereskedelemben jelentős szerepű protestáns polgárait, Anglia — jól megtanulva a százeves háborúban kapott alapos leckét — feladta

Henry Unton

európai törekvéseit, függetlenítette magát Rómától, a protestánsok legfőbb meggátelője és védelmezője lett, s figyelmét teljes egészében a tenger, az óceán felé fordította. Tehette ezt annál is inkább, mert kereskedő-tengerész-kalóz vállalkozóknak érdeke egybeesett az uralkodó osztrák és a királyi hatalom érdekeivel. A királyi érdeklődést és támogatást mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1576-ban *Robisher* kis hajóját maga Erzsébet királynő is inetegetéssel búcsúztatta Temze-parti palotája ablakából, s hogy széneléyesen ment lovagvá útni legnagyobb találat, Francis Drake-t, s hamarosan a királyi flotta viceadmírálisává tette őt.

Életút sok ismeretlennel

Bevezetőként szükségesnek láttuk mindzt elmondani, hogy annál jobban megértjük s „dokumentált környezetben” ássuk Budai Parmenius István életét és tevékenységét, azét az emberét, aki hazájából elsőnek lépett Amerika partjára, s elsőként írt az európai reneszánsz nemzetközi nyelven — latinul — az Újvilágról. Parmenius István mindenképpen említést érdemel az európaiak tengerentúli kiterjedésének, valamint Kanadának és az Egyesült Államoknak korai történeté-

ben. Ezt az állítást megerősíti Parmenius angol kortársainak és barátainak véleménye: ezek egészen kivételes, sőt hősi alaknak tekintették őt.

Sajnos, Parmenius István magyarországi életéről nem sokat tudunk. Mindössze annyit jelenthetünk ki teljes bizonyossággal, amit ő maga írt egyik versének előszavában, hogy „noha török barbárságban és szolgaságban született — szülei keresztények voltak, s némi nevelésről, tanításról tudtak gondoskodni számára. Ebből irásában ezt követelendő sokaság jelent ki, műveinek az elemzése alapján azt is megállapíthatjuk, hogy protestáns volt, minden valószínűség szerint kálvinista, s hogy szülei módosabb emberek lehettek, ha a korabeli viszonyok közepette is taníthatni tudták a fiukat.

Születési évét homály fedi, bár az említett két angol kutató születését az 1556—1560 közötti évekre teszi. Hazáját 1579 körül hagyhatta el, pontosabban ebben az évben már Heidelbergben találjuk, az egyetem diákjai között. A kor hagyományos művelődési útján az otthoni elő- és alaptanulmányok után további külföldi vándorútra indult, hogy Európa leghíresebb egyetemén gyarapítsa tudását és szerezzen egyetemi fokozatot. Azt nem tudjuk pontosan megmondani, hogy Heidelbergből hová vezetett az útja. Valószínűnek látszik, hogy a német egyetem után a még mindig virágzó s a tanultság ősi otthonainak számító itáliai egyetemeket kereste fel — talán Páduában folytatta a tanulmányait. Valószínűleg ott ismerkedett meg Henry Untonnal, a későbbiekben oly jeles angol tudóssal, s ez a találkozás sorsdöntő változások sorozatát indította meg az életében.

A tudásra és megismerésre szomjazó fiatal magyar diák-tudóst újdonsült angol barátja beszélte rá egy angliai tanulmányútra, s ajánlólevelekkel is ellátta őt. Hogy mikor és hogyan érkezett meg a szigetországba, ezt ismét nem tudjuk. Ott először 1582 tavaszán találkoztunk vele Oxfordban, akkor azonban már alapos ismereteli voltak az oxfordi egyetemről, de magáról Angliáról is. Ért feltehetjük, hogy legkésőbb 1581 őszén érkezett az országba, s útja egyenest az oxfordi egyetemre vezetett. Jól tudjuk, hogy az idő tájt Oxford sok olyan idegen diákot vonzott, mint Parmenius István. Néhányan csak rövid látogatást tettek a híres, több száz éves egyetemi városban. Mások hoz-

Sir Humphrey Gilbert

QVID NON?

VIRGINIA

Sr Humphry Gilbert knight

Here may yee see the portraict of his face
W^ho for his countries honour oft did trace
Along the deepe, and made a noble way
Vnto our growing fame Virginia
The picture of his minde if yee do craue it in
Looke vpon Vertues picture and yee haue it

E NAVIGATIONE
LVSTRIS ET MAGNANIMI
Equitis Aurati Humfredi Gilberti, ad deducen-
dam in novum orbem coloniam
fulcepta, carmen
Londini

STEPHANI PARMENII
BUDEII.

LONDINI
Apud Thomam Purfootum.

1582
Carmen de navigatione
Stephani Parmenii
Londini apud Thomam Purfootum
1582

Parmenius De navigatione című költeménye
1582. évi londoni kiadásának címlapja a szer-
ző saját kezű ajánlásával Geoffroy Brumennek

szabb ideig maradtak, s egyetemi foko-
zatot szereztek, hogy azután hazájukba
visszatérve ismereteiket gyümölcsöztesék.
Ismét mások — főleg a protestáns val-
lásúak — letelepedtek az anglikán ország-
ban.

Parmenius István egyik utat sem kö-
vette. Igaz, Oxfordba érkezése után be-
lépett a *Christ Church College*-ba. A kol-
égium híres tudósánál, Richard Hakluyt-
nál kapott szállást, s alapos, bár nem hi-
vatalos tanulmányorozatot kezdett. Mi-
vel szállásadója az akkor alakuló és a so-
rozatos óceáni utak következtében az ér-
deklődés középpontjába kerülő földrajz-
tudomány lelkes úttörője és kiváló tudosa
volt, Parmenius érdeklődése akarva-aka-
ratlanul e gyakorlatias tudomány felé
fordult. Döntő esemény volt ez a fiatal
magyar humanista életében. Házigazdál-
lásnak és barátainak a hatására keletkez-
telt az a gondolata, hogy a még alig ism-
ert Újvilágba utazik, s első kézből szer-
zett tapasztalatait, élményeit versben örö-
kíti meg.

Parmenius Oxfordban ideje zömét tu-
nulással, ismeret- és ismeretségbővítéssel
töltötte. Együtt dolgozhatott Hakluyttal
Quinn és Cheshire úgy vélik, hogy segit-
tett mesterének és barátjának az 1582. no-

vemberében kiadott, Amerika felfedezői-
ről és útjaikról szóló könyve (*Divers
voyages touching the discoverie of America*)
összeállításában. Namasosan London-
ban látogatott ott Hakluyt bemu-
tatta őt *Sy. Humphrey Gilbert*nek. Tőle
értésült egy tervezett *newfoundlandi* uta-
zásról. E találkozás közvetlen eredménye
Parmenius István két verse volt, amelyek
egyrészt meghozták szerzőjüknek a költői
hírnevet, másrészt segítettek, siettettek
Gilbert útjának előkészületeit azáltal,
hogy felhívták a figyelmet az ismeretlen
föld felfedezésének, birtokbavételének
fontosságára.

Két fennmaradt vers

Alljunk meg egy pillanatra Parmenius
két versénél — annál is inkább, mert
mindössze ez a két lírai műve maradt
ránk. Mindkét poéma* 1582-ben jelent
meg nyomtatásban, s még ugyanebben az
esztendőben ismét kiadták őket. Az első,
amely a *Hajózásról* (*De Navigatione*) cí-
met viseli, teljes egészében Gilbert útját
előmozdítandó íródott, mondhatnánk
„programversa”. (E versnek prózai bevezetőjéből származik csekély ismeretünk
költőnk magyarországi életéről.) A költe-
mény gondosan szerkesztett, daktilikus
hexameterben* írott eulógia (dicsím-
nus) Angliáról, királynőjéről, felfedezői-
nek, bátor hajósainak hatalmas teljesít-
ményéről. Írója Anglia gyarmati terjesz-
kedését olyan népekhez küldött „mentési
munkának” jellemzi, amelyek — úgy-
mond — vagy pogány tudatlanságban,
vagy — amit szinte még ennél is rossz-
szabbnak vél — a római egyháztól meg-
rontva élnek. Némi spekulációt tartalmaz
az amerikai földről, amelyet mind az
ideig oly kevéssé ismertek. A leírásokban
a költő — a reneszánsz kedvelt szokása
szerint — antik mítoszokra, hasonló mon-
dabeli vállalkozásokra hivatkozik, hogy
ezáltal kiemelje Gilbert tervezett expedi-
ciójának jelentőségét, amely úgy jelenik
meg, mint egy második *argonauták uta-
zása**, amelynek azonban nem az arany-
gyapjú megszerzése a célja, hanem az
aranykor megeremítése az egész meg-
alázott, háborúk tépte világ számára. Gil-
bert és Erzsébet királynő hősként je-
lennek meg a versben, mint legnagyobb
alakjai az Újvilág felfedezésének és meg-

mentésének. Ezekre — írja — egyedül Anglia lehet képes, hiszen a világ legnagyobb része saját bajával van elfoglalva: vagy zsarnokság, vagy pogány elnyomás igája alatt szenved. Még az az ország is részben hasonló sorsban osztozik, amelyet mindeddig — írja — háborúban le nem győztek: Magyarország.

Parmenius versének latinja szinte teljesen klasszikus, alig néhány nem ókori — a keresztény egyház teremtette — formát használ. Versmértékei ugyiszintén a klasszikus mintát követik, a legkiválóbb latin költők — *Lucretius, Vergilius, Ovidius, Propertius* — verseinek megfelelően. Néhány görög szó is felbukkan a versben, amelyekkel költőnk — jó nyelvészisz szokás szerint — klasszikus kétnyelvűséget kívánta az olvasóközönséggel érzekeltetni.

Parmenius István másik verseinek címe: *Halaadó ének (Paeán)*. Kiváló humanista gyakorlat, a 164. zsoltár — ugyan csak hexametrumban írott — parafrázisa*. Nyelvzete klasszikus. A vers megírásában Parmenius — a legtöbb humanistához hasonlóan — kevés figyelmet szentelt a Biblia Szent Jeromos fordította (Vulgata) szövegének, hanem sokkal inkább használta a zürichi latin Bibliát (Versio Tigurina) és George Buchanan új zsoltár-értelmezését, amelyeknek nyelvét minden bizonnyal finomabbnak, magához közelebb állónak érezte. A mintegy ötoldalas poemát egy rövid ajánlás előzi meg, amelyet Páduában megismert barátjának, Henry Untonnak címez.

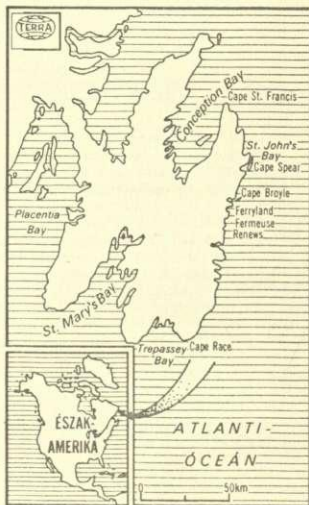
A *Paeán* sokkal ügyesebb kompozíciónak tekintik, mint a *De Navigationét*, s ezzel mi is egyetérthetünk. Sőt, engedjük meg magunknak azt a feltevést, hogy költőnknek sokkal nagyobb gyakorlata lehetett az ilyen jellegű versek komponálásában, s humanista lelke sokkal szívesebben dicsérte a Teremtőt és a természetet, mint — ahogy a másik versben tette — az élő személyeket.

Expedíció

Az 1582. év az expedícióra való készülődéssel telt el. A fennmaradt forrásokból tudjuk, hogy az előkészületek nem mentek a legsimábban, s már a királynő is azon a ponton volt, hogy megvonja tá-

ogatását Gilberttől. Hogy mégsem így cselekedett, abban nagy szerepe lehetett Parmenius versének. Hiszen a *De Navigatione* éppen azt a hajóst támogatta, akinek mindeddig nem sikerült partra szállnia az Újvilágban. Gilbertnek ugyanis egy korábbi expedíciója teljes kudarcot szenvedett, a hajók nem is tudták elérni Amerika partjait).

Parmenius István az 1583-as esztendőre végképp eldöntötte, hogy részt vesz az expedícion túl utazásban. Ideje legnagyobb részét akkor már Londonban töltötte új barátjának, Maurice Browne-nál, aki ugyancsak jeles tudós és az expedíció egyik hajójának, a *Swallow*-nak a kapitánya volt. A sok-sok késlekedés után a kedvezőtlen széljárás ellenére az öt hajóból (*Golden Hind, Swallow, Squirrel, Delight, Bark Raleigh*) álló flotta május végén kihajózott *Southampton* kikötőjéből. *Darmouth* és *Plymouth* voltak az első álmások. Az utóbbi kikötőből már csak négy hajó indult el, mert a *Bark Raleigh* legénysége megszökött. Ez az esemény önmagában is mutatja, mennyire balszerencsésen indult az utazás, s mennyire rosszul volt megszervezve. A legénység legnagyobb része korábban kalóz- és keres-

ekönyvtar.sk

sőhajókon szolgált, s megbízhatatlan volt. Gilbert — valószínűleg pénz hiányában — nem gondoskodott elegendő élelmről és megfelelő ruházatról. A hajók elindulás után nem sokkal elvesztették egymást szem elől, s a rendes esetben háromhetes út ötven napig tartott, endkívül jellemző a kor tengeri életére, hogy az egyéb nehézségeken kívül a felderítőknek újjak folyamán állandóan szembe kellett nézniük honfitársaik kizsákmásával is.

A hajók augusztus elsején érték el Newfoundlandot, s ott a Conception Bay-en találkoztak. Onnan — immár együtt — a St. John folyó torkolatához hajóztak, hol mintegy húsz másik hajót találtak — angolokon kívül portugál és spanyol ajákat is. Elmelegvéltek fel, s egy-egy szűzött gyűlésen Gilbert hivatalosan és nnpelyesen beiktatába vette a földet. Ijesztőben kijelentette, hogy Newfoundland az angol királynőé, s az oda érkeőknek Anglia törvényei szerint kell élniük, csak az anglikán vallást gyakorolhatják. Inne, tanúl lehetünk az egyik legkorábbi gyarmatalapítási kísérletnek.

Noha a társaság egy részét lelkesedés elűitötte el az új föld jövője, úgy látzik, Parminusra nem nagy hatást tett, őt egyenesen lehangolta őt a végtelenül ideg, zord vadonnak a látványa. Leglábbis erről tudósít bennünket Edward faves (az egyik hajó kapitánya), valamint a fiatal tudós költő utolsó írása, a megérkezésük után alig egy héttel írott és tichard Hakluytnak címzett levél. Ez a néhány oldalas írás tökéletesen tükrözi Parminus csalódását. Leírja útjukat, mondattal, keserűen kiált fel: „Most veszélmem kellene neked a szokásokról, a földről és lakóiról. De hát mit mondatnék, drága Hakluytom, amikor a puszaságon és elhagyatottságon kívül semmit em látok!?” Ezután beszél a föld és a tizek gazdagságáról, a különféle növényekről és állatokról. Érdekes megjegyzést tesz a medvékről: „Időnként medvék elennek meg a sátrak körül, s el is ejtik őket. Hanem ezek fehérek, már mennyire ezt bundájukból meg tudtam lapiítani, és kisebbek, mint a mieink.” Szerint az első magyar volt, aki jegesmedvét (?) látott.

Nem tud semmit sem mondani a föld lakóiról, még senki sem látta őket. Leírja a jéghegyeket, s hogy mekkora veszélyt jelentenek a hajókra. Panaszkodik az időjárásról — minden nap esik az eső, és köd van. A levele végén reménykedik, hátha a nagy múltával expedíciójuk továbbhaladával várakozásai jobban beteljesednek.

Sajnos, az események másképp alakultak. A hajókon nagy volt az elégedetlenség, sokan meghaltak vérhasban, mások fellázadtak, s meg akarták szerezni a hajókat — tervüket csak az utolsó pillanatban sikerült felfedni. Augusztus 20-án mégis elindultak három hajóval (a nyegyedik visszamaradt a betegekkel). Hamarosan viharba kerültek azonban, s a Delight elsüllyedt. Mintegy százan lelték halálukat a habokban: „*aktik között vízbe fűla egy nagy tudós is, egy magyar, ki Buda városában születvén, Budainak nevezteték. Ő kegyességből és a jó tettek iránti hajlamosságból véve részt e vállalkozásban, szándékában lévén, hogy latin nyelven megörökítse az ezen felfedezésekben arra érdemes cselekedeteket és dolgokat, nemzetünk dicsőségére, melynek dicsére vála ezen szónok és ritka tehetségű költő ékes stlyusa*” — írta Edward Hayes. A szomorú krónikához hozzátartozik még, hogy a következő hónapban elsüllyedt a Squirrel is Gilberttel együtt.

Parminus István elveszett az amerikai vizeken, de kortársai nem felejtették őt el. *Hakluyt a Főbb hajóutak* című könyvének 1589. évi kiadásában teljes terjedelmében közölte Parminus leveleit s ennek angol fordítását is. Az 1800. évi kiadásban azután a *De Navigatione* című vers is helyet kapott. Parminus István neve csak ezután merült feledésbe, s csak a múlt század második felében fedezték fel őt újra. Magyarországon mindössze néhány kisebb tanulmány és cikk jelent meg róla, s ezek között is nem egy tudományosság szempontjából jócskán foghíjas. A fiatal magyar felfedező költő életének, csekély számú megmaradt írásának méltó feldolgozása mindaddig váratott magára. Ezért is kell örömmel üdvözölnünk és köszöntenünk Quinn és Cheshire nagy szakszerűséggel megírt könyvét.